

*Instytut Archeologii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*

Sebastian Kalinowski

POGRANICZE KUJAWSKO-POMORSKIE WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU. WYBRANE PROBLEMY BADAWCZE

Zarys treści. Artykuł porusza kwestię związków funkcjonalno-chronologicznych tzw. limesu nadnoteckiego i pogranicza kujawsko-pomorskiego. Zostanie również poruszony wątek politycznej przynależności grodów pogranicza kujawsko-pomorskiego. Osobno rozpatrywany będzie problem funkcjonowania granicy i pogranicza w środowisku społeczno-kulturowym.

Słowa kluczowe: pogranicze kujawsko-pomorskie, państwo Piastów.

Problematyka badań nad początkami państwa Piastów od lat zajmuje czołowe miejsce w studiach prowadzonych na gruncie historii (np. Lalik 2006; Labuda 2012 – tam starsza literatura), archeologii (np. Początki państwa polskiego 2002; Kurnatowska 2003; Buko 2005; Kara 2006; 2008; 2009; Urbańczyk 2008; 2012 – tam starsza literatura) i innych dyscyplin naukowych (np. Osadnictwo i architektura 2000; Ziemia polskie 2000 – tam starsza literatura). Kwestie związane z jego stabilizacją terytorialną, krystalizacją i przebiegiem granic, a także ze sposobami kontroli i obrony tych ostatnich stanowią osobny nurt badań. Aktualny stan wiedzy pozwala już na skonkretyzowanie wizji dotyczącej kształtowania się tej środkowoeuropejskiej organizacji państwowej (Kara 2000; 2006; 2008; 2009; Kurnatowska 2003; Kara, Krąpiec 2005; Brzostowicz 2008). Obecnie przyjmuje się, że punktem wyjścia ekspansji terytorialnej Piastów stała się w 1. połowie X wieku ziemia gnieźnieńska (Kurnatowska 2003, s. 39; Kara 2009, s. 318). Z kolei w ostatniej ćwierci X stulecia obszar *Civitas Schinesghe* miał być już w pełni ukształtowany (Kurnatowska 2003, s. 40–41; Kara 2009, s. 319). Jednakże wyznaczenie dokładnego zasięgu państwa gnieźnieńskiego napotyka na pewne trudności. Dynamika zmian sytuacji geopolitycznej w Europie Środkowej we wczesnym średniowieczu negatywnie wpływa na możliwości precyzyjnej rekonstrukcji granic wczesnych organizacji państwowych (Urbańczyk 2008, s. 192). Wskazać przy tym należy, że w tym okresie zamiast granic linearnych w dzisiejszym rozumie-

niu funkcjonowały raczej strefy pograniczne, bardzo niestabilne pod względem politycznego porządkowania.

Ostatnio dość często zwraca się uwagę na pogranicze wielkopolsko-pomorskie (Wyrwa 2004; 2006; Brzostowicz 2006; Wielgosz 2006). Dzięki przeprowadzonej weryfikacji chronologii głównych ośrodków grodowych, rozpoznanie północnych rubieży Wielkopolski wraz z całą Doliną Noteci przedstawia się znacznie korzystniej. W 2. połowie X i 1. połowie XI wieku doszło tam do wykształcenia się systemu defensywnego – tzw. limesu, oparte go na równoleżnikowo rozlokowanych ośrodkach grodowych w Santoku, Drezdenku, Wieleniu, Czarnkowie, Ujściu i Nakle (Wyrwa 2004, s. 95–97; 2006, s. 281). Jednakże na wschód od Nakła, na przedłużeniu limesu, rozlokowane są kolejne grodziska: w Pawłótku, Bydgoszczy i Fordonie. Tę linię umocnień uzupełniały wały podłużne (tzw. kujawskie). Szczególne zagęszczenie stałych punktów obrony dodatkowo podkreśla rangę międzyrzecza Noteci i Wisły, jako obszaru strategicznego pod względem militarnym i tranzytowym. Dlatego też uderza brak większego zainteresowania pograniczem kujawsko-pomorskim w kontekście ożywionych studiów nad pograniczem wielkopolsko-pomorskim.

W związku z powyższym celem artykułu będzie podjęcie próby określenia związków funkcjonalno-chronologicznych tzw. limesu nadnoteckiego i pogranicza kujawsko-pomorskiego. Rozważony zostanie również problem politycznej przynależności grodów pogranicznych, a także funkcjonowania granicy i pogranicza w środowisku społeczno-kulturowym.

Kwestia granicy domeny Piastów z Pomorzem ostatnio dość często pojawia się w kontekście studiów nad początkami państwa Piastów (Wyrwa 2004; 2006; Brzostowicz 2006; Wielgosz 2006). Studia te, dzięki badaniom dendrochronologicznym zyskały nowy walor poznawczy. Możliwe stało się ustalenie tendencji i kierunków oraz etapów rozwoju terytorialnego wczesnego państwa (Kara 2000, s. 66; Kara, Krąpiec 2005, s. 219–220). Wcześniej jego granice rekonstruowane były między innymi na podstawie interpretacji *Dagome iudex*. Pomimo sporych rozbieżności w sposobie określania wielkości tego państwa, wielu interpretatorów wspomnianego dokumentu przyjęło, że w jego skład wchodziły już tereny nadnoteckie (Leciejewicz 1959; Łowmiański 1986, s. 304–324; Kürbis 2001 – tam dalsza literatura; Dulnicz 2003, s. 105–107, ryc. 4). W prowadzonych obecnie studiach uwypukla się rolę Doliny Noteci, jako pogranicza wielkopolsko-pomorskiego (Wyrwa 2002; 2004; 2006). Naturalne walory obronne doliny podkreślone zostały linią grodów wzniesionych w Santoku, Drezdenku, Wieleniu, Czarnkowie, Ujściu i Nakle

(Wyrwa 2004, s. 95–97; 2006, s. 281). Badania dendrochronologiczne dostarczyły pewniejszych danych co do chronologii powstania lub przebudowy trzech z wyżej wymienionych obiektów: Santoka, Ujścia i Nakła. Niestety, mamy tu do czynienia z pojedynczymi oznaczeniami lub bardzo krótkimi seriami dat, co negatywnie wpływa na możliwość określenia rzeczywistego początku inwestycji budowlanej.

Z właściwego korpusu wału grodziska w Santoku otrzymano datę A.D. 912, jednak kolejne próbki – daty między A.D. 967(–2/+9) a 970¹ – mogą wyznaczać etap rozbudowy wału, związanej z procesem umacniania obszaru nadnoteckiego przez Piastów (Kara 2000, s. 59 – tam dalsza literatura). Dla Ujścia uzyskano datę „po A.D. 971” (Wyrwa 2004, s. 104). Jednakże konstrukcję, z której pobrano próbę nie wszyscy uznają za umocnienie grodu w Ujściu. Zdaniem Witolda Hensla, Zofii Hilczer-Kurnatowskiej i Aliny Łosińskiej odkryte pozostałości wiążą należy z umocnieniem nabrzeża – portem rzeczynym lub mostem (Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995, s. 119–123). Z taką interpretacją nie zgadza się odkrywca owych reliktyw – Lech Leciejewicz, który ostatnio podtrzymał swoje dotychczasowe ustalenia w tej kwestii (por. Leciejewicz 2008, s. 88–89). Dendrodaty dla ośrodka nakielskiego wskazują na przełom X i XI wieku jako początek powstania grodu². Dla pozostałych grodzisk nie dysponujemy już precyzyjnymi datami, można jednak przypuszczać, że rozpoczęcie ich budowy, jak wyżej wspomniano, nastąpiło w 2. połowie X lub w 1. połowie XI stulecia (Wyrwa 2006, s. 294–295).

Gród w Nakle stanowił najdalej wysuniętą na wschód fortyfikację limesu nadnoteckiego, bezpośrednio związaną z Doliną Noteci. Ryglował on zarazem przewężenie bagnistej doliny, odgrywając tym samym istotną rolę w obronie kujawskiego odcinka granicy z Pomorzem (Tabaczyński 1959; 1961; Wyrwa 2004, s. 98 – tam dalsza literatura). Na wschód od Nakła, na przedłużeniu linii limesu, rozlokowane były kolejne obiekty militarne – grody w Pawłótku, Bydgoszczy i Bydgoszczy-Fordonie (Wyszogród), a także dwa ciągi wałów podłużnych (tzw. wały kujawskie) (Wieczorowski 1933; Po-

¹ Oznaczenia kolejnych prób pochodzących z tej samej części wału grodziska santockiego mieszczą się w przedziale A.D. 976–978. Z kolei daty A.D. 997 i A.D. 998 wiążą się z etapem rozbudowy umocnień grodowych w czasach panowania Bolesława Chrobrego (Zamelska-Monczak 2010, s. 50).

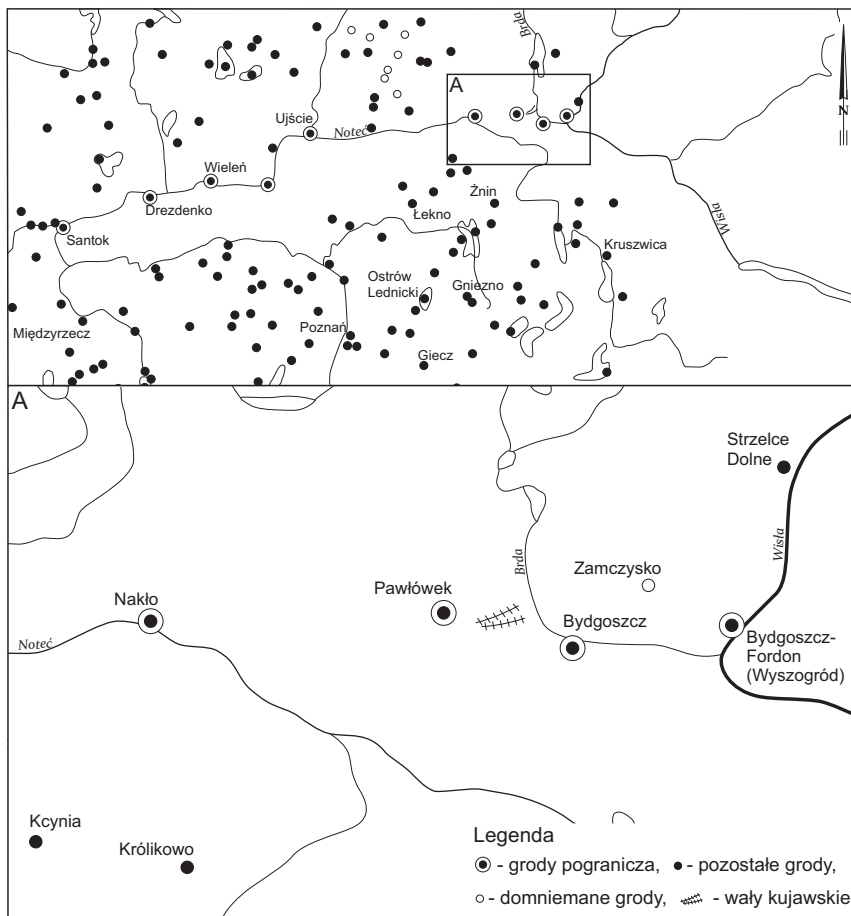
² Otrzymano trzy daty: po A.D. 945, po A.D. 1001 i po A.D. 1003. Drugą z wymienionych uzyskano z pozostałości chaty zalegającej na najniższym poziomie zabudowy grodu. Pozostałe dendrodaty pochodzą z prób pobranych z legara stabilizującego przyciesie budynku posadowionego bezpośrednio na pozostałościach najstarszego poziomu (Kara, Krąpiec 2005, s. 218).

sadzy, Wędzki 1955; Leciejewicz 1959; Rauhut, Rauhutowa, Potemski 1959; Rauhut, Rauhut, Potemski 1961; 1962; Wilke, Potemski 1985 – tam dalsza literatura; Kowalczyk 1987; Wilke 1991; Dygaszewicz 1994; Łbik 1997; Chudziak, Dygaszewicz 2006; Bojarski, Chudziak 2007; Bojarski, Chudziak, Kalinowski 2008; Błędowski, Bojarski, Chudziak 2008; 2011; Błędowski, Chudziak, Kaźmierczak 2009; Błędowski, Chudziak 2010; 2011; Błędowski 2012). Te wszystkie umocnienia usytuowane były na relatywnie niewielkim obszarze międzyrzecza Wisły i Noteci, w układzie wskazującym na ściśle powiązanie z ciągiem grodów nadnoteckich (ryc. 1). W opracowaniach poświęconych tej tematyce uwzględnia się z reguły jedynie Nakło nad Notecią, poza tym dobrze poświadczony źródłowo jest również Wyszogród. Pomijane są natomiast grodziska w Bydgoszczy i Pawłótku (np. Kurnatowska 2003; Wyrwa 2004; 2006), nie uwzględnia się także wałów kujawskich, badanych już w latach 50. ubiegłego stulecia (Posadzy, Wędzki 1955; Kowalczyk 1987). Tymczasem stopień rozpoznania archeologicznego czołowych grodzisk pogranicza pozwala już na skonkretyzowanie wizji rozwoju północnej granicy państwa Piastów na odcinku kujawskim.

Głównymi ośrodkami pogranicza kujawsko-pomorskiego były wspomniane wyżej cztery grody, pełniące istotne funkcje polityczne, administracyjne i militarne, o czym wymownie świadczą potężne fortyfikacje tych obiektów oraz ich lokalizacja – w miejscach o naturalnych walorach obronnych. Militarnej rangi dowodzą również liczne znaleziska elementów uzbrojenia, pochodzące z terenu grodzisk lub ich bezpośredniego otoczenia (Tabaczyński 1959, s. 167; Rauhut, Rauhut, Potemski 1961, s. 296–297; Wilke, Potemski 1985, s. 9; Chudziak, Dygaszewicz 2006, s. 355–356).

Do dziś częściowo zachowały się imponujące wały obronne grodziska wyszogrodzkiego w Bydgoszczy-Fordonie (stanowisko 54 – AZP), wzmiankowanego przez Galla (*Anonim*, III, 26). We wczesnym średniowieczu gród ten usytuowany był na wschodnim skraju pogranicza, w widłach Brdy i Wisły. Jak dotąd najwięcej informacji na temat umocnień tego obiektu dostarczyły badania z lat 1958–1960 (Rauhut, Rauhutowa, Potemski 1959; Rauhut, Rauhut, Potemski 1961; 1962). Grodzisko, zaliczone do pierścieniowatych, ma wewnętrzne (częściowo zniwelowane) i zewnętrzne wały. Część wewnętrzną grodu broniła fosa o zachowanej głębokości do 6 m. W północnej części obiektu czytelne jest obniżenie utożsamiane z wjazdem (Rauhut, Rauhutowa, Potemski 1959, s. 143; Rauhut, Rauhut, Potemski 1962, s. 252).

Kolejne grodzisko pogranicza kujawsko-pomorskiego lokalizowane jest w bydgoskim śródmieściu, w otoczeniu ulic Bernardyńskiej, Grodzkiej i Przy

Ryc. 1. Lokalizacja wczesnośredniowiecznych grodzisk na obszarze pogranicza kujawsko-pomorskiego w kontekście limesu nadnoteckiego (wg Wielgosz 1972; Olczak, Siuchniński 1976; Kara, Krąpiec 2005; rys. S. Kalinowski)

Fig. 1. Location of early medieval strongholds in the Kuyavia-Pomerania borderland in the context of the Noteć limes (after Wielgosz 1972; Olczak & Siuchniński 1976; Kara & Krąpiec 2005; drawing: S. Kalinowski)

Zamczysku (stanowisko 140 – AZP) (Wilke 1991; Dygaszewicz 1994; Chudziak, Dygaszewicz 2006; Bojarski, Chudziak 2007; Bojarski, Chudziak, Kalinowski 2008). W tym przypadku można mówić o kompleksie składającym się z grodziska i przyległej do niego osady obronnej, chronionej wałem odcinkowym. Pierwotnie ten zwarty zespół osadniczy położony był na wyspie otoczonej wodami nieregularnie rozlewającej się Brdy. Podczas kompleksowych badań osady obronnej, prowadzonych w latach 1992–1995, natrafiono między innymi na pozostałości wału obronnego, zamykającego obszar osady

od strony północno-wschodniej. Kolejnych danych dotyczących fortyfikacji bydgoskiego grodziska dostarczyły badania ratownicze oraz sondażowe realizowane w latach 2007–2010 (Chudziak, Dygaszewicz 2006, s. 351–354; Bojarski, Chudziak 2007). W rezultacie przeprowadzonych prac terenowych zadokumentowano pozostałości wału obronnego na długości około 35 m, wzniesionego z zastosowaniem kilku rodzajów konstrukcji; jego szerokość u podstawy dochodziła do 17 m. W środkowej, najniższej części, ustawiono potężne izbice wzmacniane parami haków. U podstawy znajdowały się mniejsze skrzynie, również umacniane za pomocą haków. Zastosowano także konstrukcję jarmową. Wewnętrzny skłon wału wykonano w konstrukcji przekładkowej, której przepalone elementy odkryto na znacznej długości (Bojarski, Chudziak 2007, s. 4; Bojarski, Chudziak, Kalinowski 2008).

Ważnym elementem obrony pogranicza kujawsko-pomorskiego we wczesnym średniowieczu był położony na zachód od Bydgoszczy gród w Pawłótku (stanowisko 80 – AZP) (Wilke, Potemski 1985 – tam dalsza literatura; Błędowski, Bojarski, Chudziak 2008; 2011; Błędowski, Chudziak, Kaźmierczak 2009; Błędowski, Chudziak 2010). Obiekt usytuowany jest w strefie krawędzi pradoliny Noteci. We wczesnym średniowieczu obszar ten był silnie zabagniony, podobnie jak Dolina Brdy i część Kotliny Toruńskiej, rozciągająca się na wschód od ujścia Brdy. Grody w Pawłótku i Bydgoszczy zabezpieczały zatem najdogodniejsze miejsce przeprawy przez naturalną barierę fizjograficzną, jaką była Kotlina Toruńska (Wilke, Potemski 1985, s. 8; Kowalczyk 1987, s. 104–105; Błędowski, Chudziak 2010). Współcześnie grodzisko w Pawłótku zostało poważnie zniszczone, podobnie zresztą jak inne stanowiska wchodzące w skład wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego. Badania ratownicze, podjęte w związku z postępującą degradacją grodziska, dostarczyły istotnych danych na temat funkcjonowania tego ośrodka we wczesnym średniowieczu (Błędowski, Chudziak, Kaźmierczak 2009; Błędowski, Chudziak 2010; Błędowski, Bojarski, Chudziak 2011). Ze względu na duże zniszczenia zadokumentowano jedynie częściowo zachowaną konstrukcję wału obronnego. Uchwycono sprasowane i przepalone elementy konstrukcji przekładkowej z wnętrza wału, jak i piaszczyste warstwy nasypowe (Błędowski, Bojarski, Chudziak 2008).

Pomiędzy grodami w Bydgoszczy i Pawłótku, u wylotu Doliny Brdy do Kotliny Toruńskiej, zlokalizowane są tzw. wały kujawskie. Tworzą one dwupasmowy ciąg z czytelnymi rowami (Kowalczyk 1987, s. 108). Obiekty te są słabo rozpoznane, nie ma o nich wzmianek w źródłach pisanych; pewnych informacji dostarczają źródła kartograficzne, jednakże pochodzą one dopiero

z XIX i XX wieku. W latach 50. i 70. ubiegłego stulecia przeprowadzono badania sondażowe oraz lustrację wałów (Posadzy, Wędzki 1955; Kowaczyk 1987). Te dwupasmowe ciągi mogły stanowić komplementarny element systemu defensywnego opartego na grodach w Bydgoszczy i Pawłótku. Zabezpieczały one obszar pogranicza przed atakami z północy (wzdłuż Doliny Brdy) i z północnego zachodu (z Krajny) (Kowaczyk 1987, s. 111–112).

Pod względem archeologicznym umocnienia wczesnośredniowiecznego grodziska w Nakle (stanowisko 14 – AZP) zostały przebadane w niewielkim stopniu. Gród znajdował się na wzniesieniu, przy północnej krawędzi pradoliny; od południa, wschodu i zachodu dostęp do niego był znacznie utrudniony ze względu na bagna i ciek wodny, zaś od północy broniła go fosa (Tabaczyński 1959, s. 167; Wyrwa 2004, s. 98). Wybitny, militarny charakter obiektu poświadczają przekazy Galla Anonima, odnoszące się do walk prowadzonych przez Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego z Pomorzaniem (*Anonim*, II, 3, III, 1, 26).

Omówione wyżej grody stanowiły zarazem centra złożonych kompleksów osadniczych, gdzie skupiona była wyspecjalizowana produkcja rzemieślnicza. Warto w tym miejscu wskazać na wczesnomiejski charakter Bydgoszczy (Chudziak, Dygaszewicz 2006, s. 355; Kalinowski 2008, s. 38). Ośrodki te były również miejscem wymiany; istotną rolę odgrywało ich położenie – w strefie przebiegu szlaków komunikacyjnych, łączących Gdańsk z centrami Wielkopolski i Kujaw. Największe znaczenie przypisuje się grodom w Wyszogrodzie, Bydgoszczy i Nakle, w których z czasem umiejscowione zostały komory celne (Weymann 1938, s. 98–100; Tabaczyński 1959, s. 166–167; Chudziak 1999, s. 176–177; Chudziak, Dygaszewicz 2006, s. 355–356). Dużą rangę musiał mieć również Pawłówek, gdzie podczas kilku sezonów badań ratowniczych (lata 2008–2012) odkryto liczne utensylia kupieckie, monety oraz przedmioty obcego pochodzenia (Błędowski, Bojarski, Chudziak 2008; 2011, s. 654, 660–661, ryc. 6, 7; Błędowski, Chudziak 2010; 2011; Błędowski 2012).

Chronologia opisanych wyżej stanowisk wskazuje na nieco późniejszy rozwój fortyfikacji granicznych na obszarze pogranicza kujawsko-pomorskiego w stosunku do grodów limesu nadnoteckiego. Jak już wspomniano, gród w Nakle powstał na przełomie X i XI wieku (Poliński 1999, s. 50–53; Kara, Krąpiec 2005, s. 218). Z kolei grodzisko w Pawłótku, dzięki ostatnim badaniom, datowane jest na okres od połowy XI do 1. połowy XII wieku (Błędowski, Chudziak 2010). Podstawę do ustalenia chronologii grodziska w Bydgoszczy stanowiły próby drewna pobrane z konstrukcji wału obronnego,

a także ceramika naczyńowa. W świetle tych danych początek budowy fortyfikacji grodowych wyznaczono na koniec lat 30. XI stulecia. Z kolei najmlodsze materiały datowane są na przełom XI i XII wieku. Chronologię tę potwierdzają oznaczenia dendrochronologiczne (Chudziak, Dygaszewicz 2006, s. 356; Ważny 2008)³. Również na XI wiek datuje się początek funkcjonowania Wyszogrodu, w tym przypadku górną granicę stanowiłoby XIV stulecie (Rauhut, Rauhut, Potemski 1962, s. 258–259). Bardziej problematyczne okazały się próby określenia chronologii wałów kujawskich. Za najbardziej prawdopodobny czas ich powstania uznano wiek XI, choć nie można wykluczyć wcześniejszej lub późniejszej budowy (Posadzy, Wędzki 1955, s. 163–167; Kowalczyk 1987, s. 120–122). Średniowieczna metryka wałów kujawskich, wbrew wcześniejszym ustaleniom, została niedawno zakwestionowana (Łbik 1997). Jednakże wobec braku dostatecznych danych trudno o ostateczne rozstrzygnięcia tej kwestii.

Problem przynależności politycznej i terytorialnej grodów pogranicza kujawsko-pomorskiego, jak również grodów nadnoteckich był już omawiany w literaturze przedmiotu (Leciejewicz 1959; Wyrwa 2004, s. 108–113; 2006, s. 295–296). Nie wdając się w szczegóły, warto przypomnieć kilka teorii, które pojawiły się przed laty. Badacze grodzisk w Nakle i Fordonie określali je jako pierwotnie pomorskie (Rauhut, Rauhut, Potemski 1962; Przewoźna 1969). Z kolei Jan Natanson-Leski (1953; 1964) uznał, że wszystkie grody pogranicza kujawsko-pomorskiego, podobnie jak limesu nadnoteckiego, były polskie, a dopiero pod koniec lat 30. XI wieku cała linia Noteci wraz z położonym na wschód Wyszogrodem została zdobyta przez Pomorzanie. Bardziej wyważone zdanie zaprezentował L. Leciejewicz (1959), który nie widział jednoznacznych przesłanek do określenia pierwotnego pochodzenia osadnictwa grodowego na obszarze całego pogranicza z Pomorzem. Zgodnie z ostatnimi ustaleniami inicjatorami budowy fortyfikacji nadnoteckich mieli być Piastowie (Wyrwa 2004, s. 113; 2006, s. 296). Biorąc pod uwagę charakter budownictwa obronnego i jego lokalizację na pograniczu kujawsko-pomorskim, możemy domniemywać, że w tym przypadku również mamy do czynienia z inwestycjami piastowskimi. Z kolei późniejsza przynależność polityczna grodów przedstawia się już znacznie bardziej problematycznie i tylko częściowo została naświetlona źródłowo. Najwięcej informacji na ten temat dostarcza Gall Anonim, według którego Bolesław Śmiały utracił władzę nad

³ Chronologia bydgoskiego kompleksu obronnego jest obecnie weryfikowana w oparciu o analizę dendrochronologiczną kolejnych prób pozyskanych z elementów konstrukcyjnych wału obronnego. Wyniki tej analizy ujęte zostaną w monografii poświęconej stanowisku 1 w Bydgoszczy, przygotowywanej pod redakcją Jacka Bojarskiego i Wojciecha Chudziaka.

Pomorzem na początku swego panowania (*Anonim*, I, 22). Do eskalacji konfliktu między Piastami a Pomorzanami doszło za czasów Władysława Hermana (*Anonim*, II, 1–3, 5, 7). Skutecznym kontynuatorem twardej polityki wobec Pomorza okazał się syn Władysława Hermana – Bolesław. Jego liczne wyprawy na Pomorze, jak również odwetowe najazdy Pomorzan sprawiły, że podporządkowanie polityczne pogranicznych grodów było bardzo kruche (*Anonim*, II, 18, 44, 46, 47; III, 1, 26). Stabilizację przyniosło dopiero ostateczne zajęcie Pomorza przez Bolesława Krzywoustego.

Osobną kwestią jest funkcjonowanie granicy i pogranicza w środowisku społeczno-kulturowym. Człowiek od zawsze tworzył granice, które stanowiły trwały element jego egzystencji. Postrzegając w sposób subiektywny cechy fizyczne środowiska porządkował świat, który go otaczał. Nadawał znaczenie poszczególnym jego elementom oraz je hierarchizował (Łapiński 2006, s. 9; Pietras 2006, s. 15–16), dzięki czemu świat stawał się określony. Wyodrębnione zostały w nim miejsca, które posiadały ustalony zasięg, a skoro tak, to również granice. Nie musiały one przybierać formy fizycznej delimitacji, lecz mogły stanowić rodzaj społecznej umowy, niewidocznej, a nawet niezrozumiałej dla postronnych (Pietras 2006, s. 18). Granice są zjawiskiem zmiennym w czasie, zarówno, jeśli idzie o sposoby ich materialnej manifestacji, jak i rozumienia (Tysza 1995, s. 106). W społecznościach tradycyjnych granice miały często wymiar magiczny; ich wyznaczanie mogło przybierać formę obrzędu religijnego, a przekroczenie wiązało się z określonymi konsekwencjami (Czarnowski 1939; Bystron 1980, s. 224–229).

W warunkach wczesnośredniowiecznych granicą z pewnością był kres znanego, eksploatowanego świata. Pustkowia i zwarte kompleksy leśne rozdzielające obszary zasiedlone mogły stanowić dla lokalnej społeczności granicę mentalną. Na nią nakładały się często późniejsze podziały polityczne, które miały wtórny charakter w stosunku do osadnictwa (Wojciechowski 1952, s. 770). Źródła poświadczają graniczną funkcję zalesionych pustkowi, które mogły następnie zostać objęte akcją osadniczą (Rajman 2002, s. 81–82, 86–88). Próby identyfikacji tego rodzaju stref pogranicza muszą być poprzedzone analizą struktur osadniczych (Rajman 2002, s. 82). Jednakże w przypadku pogranicza kujawsko-pomorskiego osadnictwo ze starszych faz wczesnego średniowiecza jest słabo rozpoznane (Wilke, Potemski 1970; 1985; Dygaszewicz 1990; 1994; Chudziak 1994). Z drugiej strony nikłe ślady osadnictwa w obrębie silnie zabagnionej we wczesnym średniowieczu Kotliny Toruńskiej wskazują, że w okresie przedpiastowskim tereny te stanowiły pogranicze między wspólnotami terytorialnymi Kujaw i Pomorza. Istnienie

tej bariery fizjograficznej wykorzystane zostało podczas lokalizacji poszczególnych grodów pogranicza kujawsko-pomorskiego. Kształtowanie się granic w określonym środowisku społeczno-kulturowym musiało powodować określone konsekwencje. Trudno jednak orzec w jakim stopniu pogranicze czy też granica⁴ kujawsko-pomorska, wytyczona biegiem fortyfikacji, zaistniała w świadomości mieszkańców strefy pogranicza oraz w jakim pokrywała się ona z usankcjonowanymi społecznie wcześniejszymi podziałami przestrzeni. Doświadczanie przez społeczność pogranicza bliskości granicy było szczególnie wyraziste w czasie wojny. Przekładało się to na postawy ludności przygranicznej, przejawiające się bądź to niechęcią wobec jakiegokolwiek ze stron konfliktu, bądź też wrogością wobec sąsiadów (Rajman 2002, s. 93). Postawy te mogły mieć realny wpływ na losy wojny. Wspomniane kwestie, choć niezwykle interesujące, wymykają się percepcji badawczej i dają jedynie podstawy do teoretycznych rozważań na ten temat.

Przytoczone dane świadczą o granicznym charakterze opisanych wyżej umocnień. Linia fortyfikacji, stanowiąca niejako oś pogranicza kujawsko-pomorskiego, mimo nieco późniejszej metryki wykazuje ściśle związki z limesem nadnoteckim. Utworzona zapewne przez Piastów granica kujawsko-pomorska była przedłużeniem limesu na wschodzie. Usytuowane w dogodnych do przeprawy miejscach grody, a także wzniesione urządzenia delimitacyjne (jeśli wierzyć wczesnośredniowiecznej chronologii wałów kujawskich) odgrywały zasadniczą rolę militarną i polityczną, dość szczelnie odgradzając pomorską północ od kujawskiego południa oraz służąc integracji terenów pogranicznych z państwem wczesnopiastowskim. Tę ostatnią funkcję granicy kujawsko-pomorskiej należy uznać za szczególnie istotną, zważywszy na znaczne oddalenie peryferii od centrum i możliwości wystąpienia tendencji odśrodkowych na obszarze pogranicza w dobie szybko zmieniającej się sytuacji politycznej.

⁴ Zważywszy na charakter omawianej linii umocnień oraz strategiczną i obronną funkcję poszczególnych ośrodków ją tworzących, właściwszym terminem wydaje się tu być „granica”. Jednakże, gdy uwzględniamy kontekst społeczny, zasadnym jest zastosowanie pojęcia „pogranicze”.

Literatura

- Anonim
2008 *Anonim tzw. Gall. Kronika polska*, przekł. R. Grodecki, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Błądowski P.
2012 Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Pawłótku, gm. Sicienko (stanowisko 11) w roku 2012, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
- Błądowski P., Bojarski J., Chudziak W.
2008 Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych na grodzisku w Pawłótku, gm. Sicienko (stanowisko 11) w roku 2008, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
2011 *Badania ratownicze na wczesnośredniowiecznym stanowisku w Pawłótku, gm. Sicienko, stanowisko 11*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, t. 1, *Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 651–664.
- Błądowski P., Chudziak W.
2010 Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych na grodzisku w Pawłótku, gm. Sicienko (stanowisko 11) w roku 2010, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
2011 Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych na grodzisku w Pawłótku, gm. Sicienko (stanowisko 11) w roku 2011, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
- Błądowski P., Chudziak W., Kaźmierczak R.
2009 Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych na grodzisku w Pawłótku, gm. Sicienko (stanowisko 11) w roku 2009, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
- Bojarski J., Chudziak W.
2007 Sprawozdanie z badań przeprowadzonych na wczesnośredniowiecznej osadzie obronnej w Bydgoszczy, stanowisko 1. Wstępne wyniki badań, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
- Bojarski J., Chudziak W., Kalinowski S.
2008 Wstępne opracowanie wyników badań przeprowadzonych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Bydgoszczy, stanowisko 1. Badania 2007–2008, maszynopis w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
- Brzostowicz M.
2006 *Wielkopolska północna w czasach przedpiastowskich*, [w:] *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, red. H. Machajewski, J. Rola, Poznań, s. 269–280.
2008 *Problematyka badań nad czasami przedpiastowskimi w Wielkopolsce*, [w:] *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*, red. H. Machajewski, Poznań, s. 127–136.

- Buko A.
2005 *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*, Warszawa.
- Bystron J. S.
1980 *Czynniki magiczno-religijne w osadnictwie*, [w:] *Tematy, które mi odrażdżano. Pisma etnograficzne rozproszone*, oprac. L. Stomma, Warszawa, s. 221–248.
- Chudziak W.
1994 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Zamczysku – mit czy rzeczywistość?*, *Komunikaty Archeologiczne*, t. 6, s. 41–56.
1999 *Uwarunkowania komunikacyjne w okresie tworzenia się ośrodków wczesnopanstwowych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej*, [w:] *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, *Spotkania Bytomskie* 3, red. S. Moździoch, Wrocław, s. 173–183.
- Chudziak W., Dygaszewicz E.
2006 *Wczesnośredniowieczny ośrodek osadniczy w Bydgoszczy. Stanowiska 1 i 2*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, red. W. Chudziak, S. Moździoch, Toruń–Wrocław–Warszawa, s. 351–358.
- Czarnowski S.
1939 *Podział przestrzeni i jej ograniczenie w religii i magii*, *Przegląd Socjologiczny*, t. 7, z. 1–2, s. 6–24.
- Dulinicz M.
2003 *Mazowsze we wczesnym średniowieczu. Jego związki z „państwem gnieźnieńskim”*, [w:] *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, red. W. Chudziak, Toruń, s. 89–119.
- Dygaszewicz E.
1994 *Ze studiów nad zasiedleniem mezoregionu bydgoskiego w pradziejach i czasach historycznych w świetle dotychczasowych badań*, *Komunikaty Archeologiczne*, t. 6, s. 17–40.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A.
1995 *Studia i Materiały do Osadnictwa Wielkopolski Wczesnohistorycznej*, t. 7, Poznań – Toruń.
- Kalinowski S.
2008 *Wczesnośredniowieczne budynki drewniane z osady obronnej w Bydgoszczy (stanowisko 1)*, [w:] *Kultura materialna średniowiecza w Polsce*, red. P. Kucypera, S. Wadył, Toruń, s. 23–41.
- Kara M.
2000 *Stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa, s. 55–68.
2006 *Nowe w archeologii Wielkopolski wczesnośredniowiecznej – 15 lat później*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem*

- w Polsce – 15 lat później, red. W. Chudziak, S. Moździoch, Toruń–Wrocław–Warszawa, s. 207–244.
- 2008 *Wczesnośredniowieczne grodziska Wielkopolski w nowszych studiach archeologii (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*, red. H. Machajewski, Poznań, s. 137–152.
- 2009 *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań.
- Kara M., Krapiec M.
- 2005 *Wyniki badań archeo-dendrochronologicznych wybranych grodzisk wczesnośredniowiecznych z terenu historycznej Wielkopolski, przeprowadzonych w roku 2003*, *Fontes Archaeologici Posnanienses*, t. 41, s. 211–232.
- Kowalczyk E.
- 1987 *Systemy obronne wałów podłużnych w wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław.
- Kurnatowska Z.
- 2003 *Proces formowania się „państwa gnieźnieńskiego”*, [w:] *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, red. W. Chudziak, Toruń, s. 33–49.
- Kürbis B.
- 2001 *Na progach historii II. O świadectwach do dziejów kultury Polski średniowiecznej*, Poznań.
- Labuda G.
- 2012 *Pierwsze wieki monarchii piastowskiej*, Poznań.
- Lalik T.
- 2006 *Studia średniowieczne*, Warszawa.
- Leciejewicz L.
- 1959 *Z badań nad kształtowaniem się ośrodków grodowych na pograniczu pomorsko-wielkopolskim we wczesnym średniowieczu*, *Slavia Antiqua*, t. 6, s. 134–171.
- 2008 *Wykopaliska w Ujściu z perspektywy półwiecza*, [w:] *Ad Oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, red. B. Gruszka, Zielona Góra, s. 83–91.
- Łapiński J. L.
- 2006 *Zawartość treściowa pojęcia „granica”. Przyczynek metodologiczny*, [w:] *Granice w krajobrazach kulturowych*, red. J. Plit, Sosnowiec, s. 7–14.
- Łbik L.
- 1997 *Zagadkowe rowy i wały ziemne na bydgoskim Czyżkówku i Osowej Górze*, *Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu*, z. 2, s. 9–16.
- Łowmiański H.
- 1986 *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich*, Poznań.
- Natanson-Leski J.
- 1953 *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław.

- 1964 *Rozwój terytorialny Polski. Od czasów najdawniejszych do okresu przebudowy państwa w latach 1569–1572*, Warszawa.
- Olczak J., Siuchniński K.
1976 *Typologia wczesnośredniowiecznych grodzisk Pomorza Środkowego*, *Slavia Antiqua*, t. 23, s. 111–152.
- Osadnictwo i architektura
2000 *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa.
- Pietras M.
2006 *Psychologiczna geneza granic w krajobrazach kulturowych*, [w:] *Granice w krajobrazach kulturowych*, red. J. Plit, Sosnowiec, s. 15–24.
- Początki państwa polskiego
2002 *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*, red. J. M. Piskorski, Poznań.
- Poliński D.
1999 *Średniowieczne Nakło nad Notecią w świetle badań archeologicznych prowadzonych na grodzisku (stanowisko I)*, [w:] *Rozwój przestrzenny i architektoniczny Nakła nad Notecią*, red. R. Tomaszewski, Nakło, s. 50–65.
- Posadzy W., Wędzki A.
1955 „*Wały Kujawskie*”, *Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 1, z. 1, s. 143–168.
- Przewoźna K.
1969 *Badania wykopaliskowe w Nakle nad Notecią w latach 1963–1965*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 20, s. 203–214.
- Rajman J.
2002 „*In confinio terrae*”. *Definicje i metodologiczne aspekty badań nad średniowiecznym pograniczem*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 109, s. 79–96.
- Rauhut L., Ruhut J., Potemski C.
1961 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie pow. Bydgoszcz w r. 1959*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 27, z. 1, s. 283–311.
1962 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku „Wyszogród” w Fordonie, pow. Bydgoszcz w 1960 r.*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 28, z. 3, s. 251–267.
- Rauhut L., Ruhutowa J., Potemski C.
1959 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Fordonie pow. Bydgoszcz na grodzisku Wyszogród w roku 1958*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 26, z. 1–2, s. 142–163.
- Tabaczyński E., S.
1959 *Nakło wczesnośredniowieczne w świetle wstępnych badań archeologicznych*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 26, z. 1–2, s. 164–175.
1961 *Badania archeologiczne w Nakle nad Notecią w 1958 roku*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 12, s. 33–47.

- Tysza P.
1995 *Postrzeganie granicy w średniowieczu*, Kultura i Społeczeństwo, t. 39, nr 1, s. 105–117.
- Urbańczyk P.
2008 *Trudne początki Polski*, Wrocław.
2012 *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Toruń.
- Ważny T.
2008 Analiza dendrochronologiczna drewna z Bydgoszczy (badania prowadzone w 2007 r.), sprawozdanie w Instytucie Archeologii UMK, Toruń.
- Weymann S.
1938 *Ćła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań.
- Wieczorowski T.
1933 *Kilka słów o pracach wykopaliskowych przeprowadzonych jesienią r. 1932 na grodzisku w Fordonie*, Przegląd Bydgoski, R. 1, z. 1, s. 69–70.
- Wilke G.
1991 *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych (do początków XII wieku)*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań, s. 49–72.
- Wilke G., Potemski C.
1970 *Źródła archeologiczne do studiów nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym z terenu Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego. Część pierwsza*, Prace Komisji Historii, t. 7, Bydgoszcz, s. 5–39.
1985 *Źródła archeologiczne do studiów nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym z terenu Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego. Część II*, Prace Komisji Historii, t. 15, Warszawa–Poznań, s. 3–27.
- Wielgosz Z.
1972 *Charakterystyka geograficzno-historyczna Pomorza Zachodniego*, [w:] *Z dziejów wojennych Pomorza Zachodniego. Cedynia 972 – Siekierki 1945*, red. B. Miśkiewicz, Poznań, s. 11–42.
2006 *Pogranicze wielkopolsko-pomorskie we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, red. H. Machajewski, J. Rola, Poznań, s. 307–327.
- Wojciechowski Z.
1952 *Północna granica plemienna Wielkopolski i dalsze uwagi nad kształtowaniem się państwa Polan*, Przegląd Zachodni, R. 8, nr 5–8, s. 770–787.
- Wyrwa A. M.
2002 *Wczesnośredniowieczny gród w Wieleniu w systemie grodów nadnoteckich*, [w:] *Z najdawniejszych dziejów ziemi wieleńskiej. Materiały z konferencji Wielen 22 lutego 2002*, red. P. Waško, K. Heppner, H. Machajewski, Wielen, s. 151–204.
2004 *Wczesnośredniowieczne grody „limesu” nadnoteckiego. Zarys problemu*, [w:] *Ziemia Nadnotecka wczoraj, dziś, jutro*, red. A. M. Wyrwa, W. Gapski, Drawsko–Poznań, s. 95–121.

- 2006 *Czynniki związane z procesem formowania się grodów limesu nadnoteckiego we wczesnym średniowieczu. Stan i perspektywy badań*, [w:] *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*, red. H. Machajewski, J. Rola, Poznań, s. 281–305.
- Zamelska-Monczak K.
- 2010 *Santok – badania archeologiczne w 2007 i 2008 roku. Stan i perspektywy*, [w:] *Santok „Strażnica i klucz królestwa”. 30 lat Muzeum Grodu w Santoku*, red. W. Popek, Gorzów Wielkopolski, s. 47–62.
- Ziemie polskie
- 2000 *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków.

THE KUYAVIA-POMERANIA BORDERLAND IN THE EARLY MIEVEAL PERIOD: SELECTED RESEARCH ISSUES

Summary

Issues concerning the territorial expansion of the Piast domain, as well as the defence of its borders, constitute a separate line of research into the origins of the Piast state. Recently, particular attention has been drawn to the northern frontier, where a system of defences (limes) emerged in the latter half of the 10th and the first half of the 11th century. This system was based on a series of strongholds located along the Noteć river valley in Santok, Drezdenko, Wieleń, Czarnków, Ujście and Nakło.

The stronghold in Nakło, which was the easternmost of the fortified settlements on the Noteć, also played a vital role in defending the Kuyavian stretch of the frontier. To its east lay the strongholds of Pawłówek, Bydgoszcz and Fordon (Wyszogród). This series of defences was complemented by a line of earthworks (known as the Kuyavia ramparts). Fieldwork carried out at the strongholds in Bydgoszcz and Pawłówek provided evidence that these important early medieval settlements also played a key military and political role in terms of the Kuyavia-Pomerania borderland. The densely packed buildings at the settlement in Bydgoszcz were defended on the north side by a huge timber-and-earth rampart, and the stronghold in Pawłówek was also heavily fortified. The latter of these sites yielded a large number of coins, merchants' accoutrements and items of foreign origin, attesting to the significance of this stronghold as a centre of exchange.

The process of fortifying the Kuyavia-Pomerania borderland began in the 11th century. The Nakło stronghold was founded at the turn of the 10th century, and by the late 1030s the fortifications of the Bydgoszcz stronghold had also been raised. The origins of the fortified settlement at Pawłówek date from the middle of the century, whilst the Wyszogród stronghold was raised in the late 11th century. The Kuyavia ramparts are also believed to date from the 11th century, though there is no certainty

as to this attribution. Thus, the fortifications of the Kuyavia-Pomerania borderland are of a slightly later date than the strongholds of the Noteć limes.

The results of recent excavations attest to the significance of the borderland strongholds in Bydgoszcz and Pawłówek and point to the fact that the line of defences along the Kuyavia-Pomerania frontier complemented the Noteć limes.

Adres do korespondencji:

Sebastian Kalinowski

Instytut Archeologii

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ul. Szosa Bydgoska 44/48, 87-100 Toruń

s.b.kalinowski@wp.pl

